

İbrahim b. Hasen, *et-Tefsiru'l-Me'sûr an Umer b. el-Hattâb*, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitab, Beyrut 1994, 880 s.

Hazırlayan: Davut ŞAHİN *

Tefsir ilminde Hz. Peygamber'in ve onun yetiştirdiği sahabilerin önemli bir yeri vardır. Çünkü Kur'an'ın doğru anlaşılması, bir bakıma onların Kur'an'ı nasıl anladıklarını bilmeye bağlıdır. Donanımı, birikimi, yaklaşımları, nüzûl sürecinde vahye muvafakatleri ve Hz. Peygambere yakınlığıyla temayüz etmiş olan Hz. Ömer'in Kur'an'a ilişkin yaklaşımlarını içeren rivayetler, Kur'an'ı doğru anlamada ayrı bir öneme sahiptir. Tanıtacağım çalışma, Hz. Ömer'in Kur'an tefsiri rivayetlerinin topluca yer aldığı derleme türü bir kitaptır.

İbrahim b. Hasen, bu çalışmada Taberi'nin (ö.310) *Camiu'l-beyan an te'vili ayi'l-Kur'an'i*, İbn Kesir'in (ö.744) *Tefsiru'l-Kur'ani'l-azim'i* ve Suyûtî'nin (ö.911) *ed-Durru'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-Me'sûr*'unu Hz. Ömer'e nispet edilen rivayetler açısından taramıştır. O, adı geçen tefsirlerde geçtiği gibi Kur'an'ın sure tertibine uygun bir şekilde - âyetle ilgili olsun olmasın- Hz. Ömer'in sözlerini, aynen aktarmıştır.

İbrahim b. Hasen, esere yazdığı "Takdim"de rivayet tefsirinin tanımını yapmakta, sahabe dönemindeki kaynaklarını -daha çok Hz. Ömer'den gelen rivayetler özelinde- örneklerle göstermeye çalışmaktadır (ss. 13-15). Ayrıca Hz. Ömer'in tefsir yönleri üzerinde durmakta, bunları şu alt başlıklarda toplamaktadır. Kur'an'ı Kur'an'la açıklaması, Resulullah'ın yaptığı bir davranışı anlama-

* Dr., Öğretmen

sına delil getirmesi, kelime açıklamalarında ve kıraate ilişkin beyanlarda bulunması, hüküm gerektiren bir konuya dair beyanı, sebab-i nuzûle ilişkin rivayeti, âyeti te'vil ederek ictihatta bulunması, bir davranışı veya hükmü sebep göstererek âyeti açıklaması (ss. 22-34). Müellif bu bölümde ayrıca rivayetleri içerikleri açısından tasnif etmekte ve şu başlıklara yer vermektedir:

- a) Esbâb-ı Nuzûl
- b) Kıraat vecihleri
- c) Ahkâm
- d) Akaid
- e) Ahlak¹ (ss. 35-47).

Öte yandan Hz. Ömer'in sözlerini isnad açısından değerlendiren âlimlerin görüşlerine değinen (ss. 48-58) İbrahim b. Hasen, rivayetler çerçevesinde Hz. Ömer'in çeşitli yönlerini de (ilmi, zühdü gibi) ele almaktadır (ss. 59-91). Ayrıca her surenin sonunda rivayetlere ilişkin genel ve sathî değerlendirmelerde de bulunmaktadır. Çalışmasının sonunda ise esbâb-ı nuzul, kıraat vecihleri, akaid, ahkâm ve Hz. Ömer'in zühdü ile tevazusunu içeren bir fihrist de yer almaktadır (ss. 860-880).

İbrahim b. Hasen'in *et-Tefsiru'l-Me'sûr an Umer b. el-Hattâb* adlı bu eseri Hz. Ömer üzerine çalışma yapacak kimselerin rivayetleri topluca görmelerine ve onlara ulaşmalarına kolaylık sağlamaktadır. Ancak müellifin bu çalışmada bazı teknik hatalara düştüğü, aynı rivayetleri içeren kaynaklar yardımıyla ortaya çıkmaktadır. Şimdi bunları maddeler halinde sıralamak istiyoruz:

1. İbrahim b. Hasen - dikkatsizliğinden olsa gerek - ibareyi yanlış okuyabilmiştir. Örneğin Fil Suresine ilişkin rivayeti aktarırken sözü söyleyen عمران "İmran" olması gerekirken² bu kelimeyi عمران "Umer enne" şeklinde okuyarak haberi Hz. Ömer'e nispet etmiştir.³
2. İbrahim b. Hasen çalışmasında Suyutî'nin *ed-Durru'l-mensûr fi't-tefsiri bi'l-*

1 Bu madde mezkûr eserde 'e' harfiyle değil 'h' (he) harfiyle gösterilmiştir.

2 Abdurrezzak b. Hemmam es-San'ani (211/816) *Tefsiru'l-Kur'ani'l-aziz*, tahk. Abdu'l-muti' Emin Kal'acı, Daru'l-ma'rife, Beyrut, 1991, c. II, s. 324; Celâlüddîn Abdurrahman Suyûtî (911/1505), *ed-Durru'l-mensur fi't-tefsir bi'l-me'sur*, tahk. Abdullah b. Abdu'lmuhsin et-Türkî, Kahire 2003/1424, c. XV, s. 664.

Müellifin yararlandığı *ed-Durr* baskısında bu ifade عمران "Umer enne" değil عمران "İmran" olarak geçmektedir. Suyuti, *ed-Durru'l-mensur fi't-tefsiri bi'l-Me'sûr* Nâşir: Muhammed Emin Demc, Beyrut, ts., c.VI. s. 396.

3 İbrahim b. Hasen, *et-Tefsiru'l-me'sur an Omer b. el-Hattab*, ed-Daru'l-Arabiyyetü li'l-Kitab, Beyrut 1994, s. 839.

Me'sûr, nâşir: Muhammed Emin Demc, Beyrut, ts.⁴ baskısını esas almıştır. Bu *ed-Durru'l-mensur* baskısı, bir tahkik eserin taşınması gereken niteliklerden uzak, baskı hatalarıyla dolu bir neşirdir. Bu sebeple İbrahim b. Hasen söz konusu baskının hatalarını derlediği kitaba aynen aktarmıştır. Bu konuda gördüğümüz hatalara şu örnekleri vermemiz mümkündür:

Birinci örnek: *إِنَّ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا إِنْتًا* “Onlar Allah’ı bırakıp tanrıçalara taparlar”⁵ âyetinin ardından İbrahim b. Hasen, Hz. Ömer’in hayvanları kısırlaştırmayı yasakladığını içeren rivayete ve “bu işi yaparsanız hayvanların sadece erkek cinsinde artış olmaz mı?” şeklindeki sözüne yer vermektedir.⁶ Âyet ile Hz. Ömer’in sözü arasında ilişki kurmak mümkün olmamaktadır. Aynı rivayet için *ed-Durr*’un Abdullah b. Abdu’l-Muhsin Et-Türkî tarafından yapılan tahkikli baskısına bakıldığında ise bu sözün 117. âyetin değil 119. âyetin altında olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Nisâ suresinin 119. âyetinde “Allah’ın yarattığını değiştirme” olumsuz bir davranış olarak ifade edilmektedir. İbrahim b. Hasen’in yararlandığı *ed-Durr*’un söz konusu basımında âyet parantez içinde verilmekte ancak burada nâşir diğer âyete geçtiğini parantez açarak göstermemektedir. Bu da rivayetin 117. âyetin altında olduğu izlenimini vermektedir. Aslında Hz. Ömer’in sözünden önce İbn Abbas “iğdiş etmeyi kerih görmekte, bunun Allah’ın yarattığını değiştirmek anlamına geldiğini ifade etmekte, bu konuda Nisa 119. âyetin olduğunu belirtmektedir.” Sonra da Hz. Ömer’in yukarıdaki sözü gelmektedir.⁷ Çalışmayı hazırlayan İbrahim b. Hasen âyetin içindeki parantezi dikkate almak yerine o sayfanın tamamını tarasaydı, Hz. Ömer’in sözünü Suyûtî’nin 117. âyetin ardından değil de 119. âyetin ardından getirdiğini rahatlıkla görebilirdi.

İkinci örnek: Cin suresindeki *وَأَنْ لَّوِ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقِينَهُمْ مَاءً غَدَقًا* “Cinler, doğru yola yönelmiş olsalardı onlara bolca su içirirdik”⁸ âyeti için “bolca servet verirdik”⁹ şeklinde yapılan yorum İkrime’nin olduğu halde söz konusu basımda İkrime ismi düştüğü için bu söz Hz. Ömer’e ait açıklama olarak algılanmıştır. İlgili basımda âyet içerikli olmayan Hz. Ömer’e ait bir sözün

4 İbrahim b. Hasen kaynakçasında nâşir’i zikretmeksizin bu baskıyı göstermiştir.

5 Nisa, 4/117.

6 İbrahim b. Hasen, *age*, s. 312.

7 Suyûtî, *age*, c. II, s. 223.

8 Cin, 72/16.

9 İbrahim b. Hasen, *et-Tefsîru'l-me'sûr*, s. 779; Suyûtî, *age*, nâşir: Muhammed Emin Demc, c. VI, s. 274.

düşmüş olması böyle bir yanlışın oluşmasına yardımcı olmuştur. Netice itibariyle İbrahim b. Hasen'in esas aldığı *ed-Durr* nüshasında Hz. Ömer'in sözü düşmüş, ismi kalmış, İkrime ismi düşmüş sözü kalmıştır. Böylece Ömer ismi ile İkrime'nin sözü yan yana gelmiştir.¹⁰ İbrahim b. Hasen bu baskıyı esas aldığı için İkrime'nin sözünü Hz. Ömer'in sözüymüş gibi nakletmiştir.

Üçüncü örnek: Hz. Ömer Naziat suresinin 11. âyetinde *أَيْدَا كُنَّا عِظَامًا نَجْرَةً* yer alan *نَجْرَةً* lafzını "elif" eklemeksizin okuduğu halde İbn Mes'ud'un kıraatiyle karıştırılarak *نَا حِرَّة* şeklinde okuduğu sanılmıştır.¹¹ Bu şekilde algılanmasının nedeni ise Hz. Ömer'e ait olan rivayetin sonu ile bir sonraki rivayetin İbn Mes'ud'a ait olduğunu gösteren kısmı - yani rivayetin baştarafı düşmüş, İbn Mes'ud'a ait olan görüş Hz. Ömer'in görüşü sanılmıştır.¹²

3. İbrahim b. Hasen'in rivayetleri metin yönünden değerlendirmede gözlenmektedir. Çalışmasına aldığı rivayetler bazen birbirini nakz edebilmiştir. Örneğin Nasr suresi, Maide suresinin 3. âyeti ve Bakara suresinin 143. âyetiyle ilgili derlediği rivayetler birbirleriyle çelişmektedir.

Nasr suresiyle ilgili rivayet İbn Abbas'ın anlatımıyla şöyledir: Ömer, Bedir ashabının da hazır bulunduğu meclislere ara sıra beni de götürürdü... Bazıları sessizce "onu yanımıza niçin getiriyorsun? Bizim, onun yanında çocuklarımız var" der, Hz. Ömer de "onu (ilerde) tanıyacaksınız" derdi. Bir gün Ömer, yine beni onların yanına götürdü ve orada bulunanlara "iza cae nasrullahi vel feth"¹³ suresi hakkında ne düşünüyorsunuz?" diye sordu. Bazıları, "Bize zafer ve fetih (Mekke'nin fethi) nasib edildiği için hamd etmemiz ve bağışlanma dilememiz isteniyor" dedi. Bazıları ise hiç yorum yapmadı. Ömer bana 'Ey İbn Abbas! Sen de böyle mi düşünüyorsun?' dedi. 'Hayır' dedim. "Ya ne düşünüyorsun" dedi. "Bu âyet Resûlullah'ın ecelini haber veriyor, Allah elçisine Allah'ın yardımı ve zaferi geldiğinde ki bu senin ecelini gösterir, Rabbini hamd ederek an, ondan bağışlanma dile, O çokça tevbeleri kabul edendir, buyuruyor" dedim. Bunun üzerine Ömer, "Ben de senin dediğin şekilde biliyorum" dedi.¹⁴

10 Suyûtî, *age*, tahk. et-Türkî, c. XV, ss. 24-25.

11 İbrahim b. Hasen, *et-Tefsîru'l-me'sûr*, s. 793; Suyûtî, *age*, nâşir: Muhammed Emin Demc, c. VI, s. 312.

12 Suyûtî, *age*, tahk. et-Türkî, c. XV, ss. 225-226.

13 Nasr, 110/1.

14 İbrahim b. Hasen, *et-Tefsîru'l-me'sûr*, s. 845; Suyûtî, *age*, nâşir: Muhammed Emin Demc, c. VI, s. 407. Bu rivayet için ayrıca bk. Buhari, *Sahih*, c. VI, s. 94 (65. Kitâbu tefsir, s. 110).

Âyetin nüzülü ile Hz. Peygamber'in ahirete irtihali arasında ilişki kurulan bir diğer âyet ise Maide Suresinin 3. âyetidir.¹⁵ Bu âyete ilişkin rivayeti Harun b. Antere babasından naklediyor: "Bu gün size dininizi tamamladım" âyeti Haccı Ekber günü nâzil olunca Ömer ağladı. Resûlullah: "Niçin ağlıyorsun" dedi. Ömer, " dinimizden çok şeyler edindik, mükemmellikler yakaladık, ancak her kemalden sonra noksanlık gelir" dedi. (Bu ifade de Hz. Peygamber'in vefatının yaklaştığını kastediyordu). Hz. Peygamber de "Doğru söyledin" dedi.¹⁶ Gerçekten de Hz Peygamber, Maide Suresinin 3. âyeti nâzil olduktan sonra seksen bir gün yaşadı.¹⁷

Maide suresinin 3. âyeti için başka bir rivayet daha nakledilmektedir. Târik b. Şihâb'ın anlatımıyla "Bir Yahudi, Ömer'e gelerek 'Kitabınızda bir âyet okumaktasınız, o bize nâzil olsaydı inzal edildiği günü bayram kabul ederdik.' Ömer, 'O âyetin hangi gün ve nerede nâzil olduğunu biliyorum, Cuma günü Arafat'tayken nâzil oldu'"¹⁸ dedi.

Suratu iza cae nasrullahi, 3); Tirmîzî, *Sünen*, c. V, s. 450 (44. Kitâbu Tefsir 110) no: 3362; (Ebu İsa, hadisin hasen sahih olduğunu söylemektedir. Tirmîzî, aynı yer) Taberi, *Camiu'l-beyan*, c. XV, s. 434; İbn Kesir, *Müsnedü'l-Fârûk*, c. II, s. 622; Suyûtî, *el-İtkan*, c. I, s. 89; Suyûtî, c. XV, s. 726; Hakim, *el-Müstedrek*, c. II, s. 311.

Hz. Ömer'in bu âyete ilişkin açıklaması Süleyman Ateş tarafından "Sahabiler işâri mahiyette tefsir yapmışlar" şeklinde anlaşılmıştır. Süleyman Ateş, *İşâri Tefsir Ekolü*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1998, s. 36.

Bu sure nâzil olduğunda Hz. Peygamber sureyi Hz. Ömer Hz. Ebubekir ve İbn Abbas'ın da bulunduğu bir ortamda okumuş, bunun üzerine Hz. Ömer ve Ebubekir sevinmiş, İbn Abbas ise üzölmüştür. Mukatil, *Tefsir*, c. IV, s. 895.

15 Hz. Aişe'den rivayet edildiğine göre Maide suresi en son inen suredir. Zerkeşi, *el-Burhan fi ulumi'l-Kur'an*, I, s. 297.

16 İbrahim b. Hasen, *et-Tefsîru'l-me'sûr*, s. 331; Taberi, *Câmiu'l-beyân*, c. IV, ss. 106-107.

Taberi bu haberin mürsel olduğunu, haberin ravisi Ebu Harun'un - ki adı Antere b. Abdurrahman'dır, künyesi Ebu'l-Veki'dir - tabiinden olduğunu belirtir. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir* adlı eserinde (4/1/84) (Ebu Harun'un) Hz. Ali'yi gördüğünü babası Harun'un ve Ebu Sinan'ın Ali'den rivayette bulunduğunu kaydeder. Ayrıca İbn Sa'd'ın *Tabakat*'ında ve İbn Ebi Hatim'de terceme-i halinin bulunduğunu söyler. Taberi, aynı yer; Suyûtî, *age*, c. V, s. 183; Hz. Ebubekir de aynı görüştedir. Elmalılı, *Hak Dini*, c. III, s. 159.

17 Elmalılı, *Hak Dini*, c. III, s. 159; Cemaleddin Kasimi, *Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, çev.: Sezai Özel, s. 54; Elmalılı bu âyeti Hz. Peygamber'in ölümüne yorumlayan kişinin Hz. Ebubekir olduğunu aktarmaktadır. Elmalılı, *age*, c. III, s. 159.

18 İbrahim b. Hasen, *et-Tefsîru'l-me'sûr*, s. 329; Aynı rivayet için ayrıca bk. Buhari, *Sahih*, c. VI, ss. 185-186 (65. *Kitâbu't-Tefsir*, Suratu'l-Maide 2); Müslim, *Sahih*, c. III, s. 2313 (54. *Kitâbu't-Tefsir*, 3, 4); Tirmîzî, *Sünen*, (44. *Kitâbu't-Tefsir*, Suretu'l-Maide, 5) no: 3043.

Tirmîzî, Ebu İsa'nın hadis için "hasen-sahih" dediğini kaydeder. Bu rivayeti farklı versiyonla Taberi'de nakletmiştir. Taberi, *age*, c. IV, s. 111.

Ravi, "Süfyan'ın bu âyetin Cuma günü nâzil olup olmadığı konusunda şüpheli olduğu yönündeki görüşünü" nakl eder. Buhari, aynı yer.

Maide 3. âyetle ilgili zikredilen bu iki rivayete dikkatle bakıldığında birbiriyle çeliştiği görülür. Çünkü ilk rivayete göre Hz. Ömer bu âyetten Hz. Peygamber'in ölümünü anladığı için ağlamakta, diğer rivayete göre ise âyetten dinin tamam olduğunu, bu yüzden bu günün bayram edinildiğini ve sevinilmesi gerektiğini söylemektedir. Hz. Ömer'in cevabı, Cuma ve Arefe günleri İslâm'ın kutsal günleri olduğu için Hz. Ömer Yahudi'nin sorusuna cevap verirken İslâm'ın bu şiarını hatırlamıştır, şeklinde yorumlanabilir. Yoksa Hz. Peygamber'in irtihalini haber veren âyetin nüzûl anını, Hz. Ömer'in bayram ittihaz etmesi beklenemez.

İbrahim b. Hasen'in kitabına aldığı Hz. Peygamber'in vefatının konu edildiği âyet içerikli bir diğer rivayet ise İbn Abbas'ın anlatımıyla şöyledir: Ömer b. el-Hattâb وَيَكُونُ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا Peygamber'in de size şahit olması için (orta bir ümmet kıldık)¹⁹ âyeti ile ilgili şöyle dedi: "Allah'a yemin olsun ki bu âyeti, ümmeti var olduğu sürece Peygamber aralarında yaşayacak ve onların en son davranışına dahi şahit olacak" diye yorumluyordum. O gün²⁰ Hz. Peygamber'in ölmeyeceği düşüncesine beni götüren şey bu idi."²¹ Şa'rani ise bu konuyla ilgili Hz. Ömer'in şu sözünü nakl eder: "Görüş ve düşüncelerinden ümmetinden herkes istifade edecek diye Allah nebisinin ruhunu kabz etmeyecek ve vahyi kaldırmayacak (diye düşünüyordum)."²²

Görüldüğü gibi İbrahim b. Hasen'in kitabına aldığı bir rivayet Nisa suresinin 3. âyetinin nâzil olduğu günün bayram ittihaz edilmesini; diğer rivayet aynı âyetin ve Nasr suresinin Hz. Peygamber'in irtihaline yorumlanmasını; bir diğer rivayet ise Bakara 143. âyetin Hz. Peygamber'in ölmeyeceği şeklinde yorumlanmasını konu edinmektedir. İçerik olarak te'lif edilmesi zor gözükken bu rivayetleri İbrahim b. Hasen metin tenkidine tabi tutsaydı, rivayetler arasındaki tutarsızlığı görür, en azından bu duruma dikkatlerimizi çeker ve rivayetlerin birini tercih eder veya rivayetlere ilişkin düşüncelerini paylaşırdı.

Bize göre Hz. Muhammed'in peygamberlik yönü yanında onun bir insan olarak evlenmesi, yemesi-içmesi, uyuması, ticaretle uğraşması, savaşta yaralanması, yaşlanması gibi durumları müşahede eden; akla, mantığa, önem ve değer vermekle temayüz eden Hz. Ömer'in "Peygamber ölmeye-

19 Bakara, 2/143.

20 Hz. Peygamber'in vefatı gününü kast ediyor.

21 İbrahim b. Hasen, *et-Tefsîru'l-me'sûr*, s. 259. Aynı rivayet için ayrıca bk. Suyûtî, *age*, tahk.: Et-Turki, c. IV, s. 50; Beyhaki, *es-Sunenu'l-Kubra*, c. VII, s. 219.

22 Abdulvehhab Şa'rânî (ö.973), *Kitâbu'l-mizân*, ss. 49-50.

cektir.” şeklinde bir düşüncede olması pek mümkün gözükmemektedir. Ayrıca Hz. Ömer’in bu tavrı Maide suresi 3. âyet ve Nasr suresine ilişkin yorumuna da ters düşmektedir. Bu nedenle Bakara 143. âyetine ilişkin Hz. Peygamber’in ölmeyeceğine dair Hz. Ömer’in yorumunu içeren rivayete ihtiyatla yaklaşılması gerekir kanaatindeyiz.

Neticede İbrahim b. Hasen’in bu çalışmada Hz. Ömer’den gelen rivayetleri -adı geçen üç tefsirden- derlemesi, müfessirlerin bir rivayeti hangi âyetin altına yerleştirdiğini göstermesi, Hz. Ömer üzerinde çalışma yapacak kimselere rivayetleri topluca görmelerini, müfessirlerin bu rivayetleri ele alış yöntemlerine ilişkin genel bir fikir edinmelerini sağlamaktadır. Ayrıca müellifin çalışmasına yazdığı “Takdim”de derlediği rivayetleri dikkate alarak Hz. Ömer’in tefsir faaliyetinin yönlerini ele alması, rivayetleri belli başlıklar altında toplaması, okuyucuya rivayetlerin içerikleri hakkında fikir vermektedir. Ancak İbrahim b. Hasen’in rivayetleri derlerken tek bir basımdan yararlanması, yararlandığı nüshanın hatalarını aynen aktarmasına neden olmuştur. Her surenin sonunda rivayetlere ilişkin yaptığı değerlendirmeler ise yüzeysel kalmaktadır. Örneğin birbirleriyle uyuşmayan rivayetlere değinilmemektedir. Derlemede yer alan rivayetler yazma eserlerden veya en azından tahkikli baskılardan karşılaştırılarak yeniden gözden geçirilse (review), ilim dünyasına daha çok katkısı olur kanaatindeyiz. Ayrıca çalışmadaki rivayetler -özellikle metin yönünden- detaylı bir değerlendirmeye tâbi tutulsa çalışma Hz. Ömer’in tefsirine ilişkin bir bakış açısı sunabilir.